

نقش تقریب در تاریخ‌نگاری «ابن فندق»

زهرا افضلی ساردوئی^۱

چکیده

تاریخ بیهق اثر ظهیرالدین ابوالحسن علی بن ابی القاسم زید بیهقی و ملقب به «ابن فندق» اثری در حوزه تاریخ محلی می‌باشد. این کتاب که در نوع خود بی‌نظیر است، حاوی اطلاعاتی در خصوص تاریخ، جغرافیا و صحابه و بزرگانی که به بیهق مهاجرت و مدفون شده‌اند می‌باشد.

پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با طرح این سؤال که پارامترهای تقریب در تاریخ‌نگاری «ابن فندق» چیست؟ به بررسی آن می‌پردازد. نتایج تحقیق حاکی از آن است که ابن فندق رویکردی اعتدال‌گرایانه در تاریخ‌نگاری خود داشته است و معیارهایی هم چون ذکر روایات و فضایل اهل بیت علیهم‌السلام، ذکر مقابر سادات، نوادگان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، اصحاب ائمه علیهم‌السلام، ذکر خاندان سادات و احترام به مقدسات فریقین را لحاظ می‌نمود.

کلیدواژه‌ها: ابن فندق، تاریخ‌نگاری، فضایل اهل بیت علیهم‌السلام، تقریب.

^۱. کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه آزاد واحد داراب

مقدمه

تاریخ هر جامعه‌ای بیانگر فرهنگ و تمدن آن جامعه است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به‌عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه‌ی تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و بدون ابهام است.

علم تاریخ، علم مطالعه‌ی تبیین و تفسیر گذشته انسان در پرتوی حال که بر اثر روش‌ها، گزینش‌ها و بینش مورخ حاصل می‌شود. یا به عبارتی علم تاریخ، علم مطالعه‌ی کنش جمعی آدمیان در گذشته می‌باشد. حال توصیف مکتوب احوال و اعمال انسان را به هر روش و مبتنی بر هر مکتب و رعایت هر شیوه تنظیم و تدوین را می‌توان تاریخ‌نگاری خواند که در معنای خاص به ثبت وقایع و احوال سیاسی و اجتماعی هر قوم یا جامعه جهانی اطلاق می‌گردد. عامل متغیر در فن تاریخ‌نگاری، انگیزه‌ها، اهداف، فواید یا علل غایی تاریخ‌نگاری است (عالم زاده، ۱۳۸۶: ۱۱). حال در تعریف دیگر از تاریخ‌نگاری می‌توان گفت تاریخ‌نگاری مطالعه نظام‌مند متون تاریخی است. طلیعه تاریخ‌نگاری اسلامی تا به حال لاینحل باقی مانده است. بین سنت‌های افسانه‌ای و مردمی عربستان پیش از اسلام و سال‌نگاری‌های نسبتاً علمی قرن دوم هجری شکاف و فاصله‌ای عمیق دیده می‌شود (گیب، ۱۳۹۴: ۱۵). باری تاریخ‌نویسی در نزد مسلمین تا حدی به جهت وسعت فوق‌العاده قلمرو اسلام تنوع کم‌نظیری یافت. تاریخ انبیاء، امم و قرون، مغازی رسول، فتوح، خلفا، سلاطین، وزراء، بلاد و امصار، مذاهب و فرق، طبقات رجال، حوادث و وفیات و مقابر و مزارات موضوعاتی است که در تمام دنیای اسلام بارها توجه تاریخ‌نویسان را برانگیخته و در هریک از این رشته‌ها کتاب‌هایی بسیار تألیف شده است (زرین کوب، ۱۳۹۳: ۶۷).

نگارش تاریخ محلی با انگیزه حب وطن آغاز شد و بخش زیادی از آنان با ملاحظات دینی - فقهی توأمان بود. تاریخ‌های محلی حاوی مطالب مهم و ارزنده‌ای است که در کتب عمومی، فرهنگنامه‌نویسی، طبقات یا اشکال دیگر تاریخ‌نویسی به آن‌ها اشاره نشده است و از این نظر حائز اهمیت است. دو رشته تاریخ محلی (ناحیه‌ای) را می‌توان تشخیص داد. اول تاریخ‌نگاری محلی دنیوی و تاریخ‌نگاری محلی دینی (روزنتال، ۱۳۶۵: ۱/ ۱۷۳). سابقه تاریخ‌های محلی دنیوی به قبل از اسلام برمی‌گردد و با شروع گسترش اسلام، تاریخ‌نگاری دینی رواج یافت. ویژگی بارز تاریخ‌های محلی آن است که نویسندگان چنین آثاری خود مشاهده‌گر حوادث بوده و آن‌ها را در کتاب خود ثبت و ضبط نموده‌اند.

تقریب بین مذاهب و ادیان یا به عبارت دیگر وحدت و انسجام اجتماعی یکی از ضروریات نه تنها دین اسلام؛ بلکه جامعه بشری محسوب می‌گردد. بحث تقریب گرچه امروزه نسبت به گذشته عمومیت و رواج بیشتری دارد و در گذشته با این عنوان کمتر از آن نشانی می‌بینیم، اما می‌توان با واکاوی این واژه در گذشته، ریشه‌ها و بنیادهایی برای آن در تاریخ‌نگاری ایرانی - اسلامی پیدا کرد. نویسنده مقاله پیش رو مورخان شافعی مذهب بین قرون چهارم و ششم هجری قمری را مورد بررسی قرار داده‌اند.

ذکر فضایل اهل بیت علیهم‌السلام و خاندان‌های علوی هدف مقاله حاضر نیست؛ بلکه برشمردن مؤلفه‌های تقریب در مقاله پیش رو هدف نویسنده و جنبه‌های نوآوری مقاله باشد. در راستای عنوان پژوهش حاضر، مقاله مستقلی به رشته تحریر درنیامده است. مقاله «جایگاه بیهق در تاریخ‌نگاری محلی با تکیه بر رهیافت فرهنگی - اجتماعی ابن فندق» به قلم دکتر رضوی در مجله پژوهشنامه تاریخ محلی ایران، شماره ۳، زمستان ۱۳۹۲ منتشر گردیده است. در این مقاله در قسمت رهیافت اجتماعی اشاراتی به مدارای مذهبی و عدم تعصب «ابن فندق» شده است.

زیست‌نامه ابوالحسن علی بن زید بیهقی

ابوالحسن علی بن زید بیهقی معروف به «ابن فندق» (۵۶۵-۴۹۰ هجری) حجة الدین، ظهیرالدین از نسل صحابه پیامبر اسلام ﷺ، «خزیمه بن ثابت ذوالشهادتین» است (ابن فندق، ۱۳۰۸: ۲). در مورد تاریخ ولادت او که یاقوت حموی سال ۴۹۰ ق دانسته است خود «ابن فندق» می‌نویسد: «قتل فخر الملک بود سنه خمسّمائه من آن را یاد دارم و در عهد کودکی در دبیرستان معلم بودم به نیشابور» (ابن فندق، ۱۳۰۸: ۱۱۵)؛ پس با این گفته می‌توان به‌یقین گفت تاریخ ولادت او قبل از ۴۹۰ ق بوده است.

اقامتگاه اصلی خانواده بیهقی «ده سیوار» از توابع والشتان بست (افغانستان کنونی) بوده است (ابن فندق، ۱۳۰۸: ۱۰۱). نیای بزرگ او فندق بن ایوب (۴۱۹ هجری) پس از آن‌که از سوی محمود غزنوی به منصب قضا در نیشابور گمارده شد، به این شهر مهاجرت کرد و بعد از دورانی خدمت، از این سمت استعفا و در بیهق سکنی گزید (هادی، ۱۳۸۳: ۴۸۲/۱۳). پیشینه خانوادگی وی سرشار از فضل و علم بود. او علمی مانند فقه، کلام، ریاضیات، جبر، ادبیات عرب و ... را در شهرهای خراسان فراگرفت (یاقوت حموی، ۱۹۹۳: ۲۲۲). به خاطر عدم علاقه شخصی «ابن فندق» به کارهای سیاسی خیلی زود از آن کناره‌گیری کرد و به مشغله فکری خود که پژوهش و تحقیق بود پرداخت (حضرتی، ۱۳۹۰: ۳۸). یکی از بحث‌برانگیزترین ابعاد حیات «ابن فندق» مذهب او می‌باشد. از تشیع، حنفی و شافعی در خصوص مذهب او گفته‌اند (بیهقی، ۱۴۱۰: ۱/۱۷۶؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۳۹۱: ۱/۱۱۲). «ابن فندق» آثار متعددی داشته است که متأسفانه در طول دوره تاریخی از بین رفته‌اند و تنها کتاب «تاریخ ابن فندق» دارای ویژگی‌های تاریخی و حائز توجه است. حموی تاریخ وفات «ابن فندق» را سال ۵۶۵ ق می‌داند ولی خوفاً در مجمل فصیحی در ذیل

حوادث سال ۵۴۸ق و رفتن سلطان سنجر به جنگ غزان و اسیر شدن غزان و غارت تمامی خراسان مرگ «ابن فندق» را نیز در این سال می‌داند (خوافی، ۱۳۴۱: ۲/۲۴۶).

ابوالحسن علی بیهقی در عصر سلاجقه می‌زیست و متأثر از گفتمان عصر خود بود. گفتمان حاکم بر عصر سلاجقه، تسلط مسلک فکری اشعری و ماتریدیه و نوعی خردستیزی بود که مدارای مذهبی را سد می‌کرد. مورخان در چنین گفتمانی بی‌تأثیر از آن نبودند. در چنین فضایی مورخ، رهیافت تحلیلی کمتری یا بدون تحلیل به وقایع داشته و همان سنت روایی ادامه می‌یافت (رضوی، ۱۳۹۲: ۲). «ابن فندق» در بستر تاریخ‌نگاری روایی به شرح و بسط تاریخ زیست‌گاه خویش می‌پردازد. نگاه کارآمدی و فایده‌مندی او به تاریخ در عصری که گفتمان اشعری‌گری و خردستیزی بر قلمرو سلجوقیان حاکم بود، حائز توجه و اهمیت است. همین بافت فکری - سیاسی «ابن فندق» نظام دانایی و ارزشی وی را شکل می‌دهد. در این راستا می‌نویسد: «مردم را از خدمت مضارب نوایب نگاه می‌دارد و شهود آن عدول باشند و از جرح مصون» (ابن - فندق، ۱۳۰۸: ۷). در نقد روزگار خود می‌نویسد: «درین ادوار ناسازگار و روزگار غدار و زمن پر محن و فتن [که] آمال و امانی بصدد تلاشی است و ملت طراوت علم منسوخ و ممیز آن سیمرغ و کبریت احمر و همگنان از دست جور زمانه از پای درآمده» (ابن فندق، ۱۳۰۸: ۳).

شرایط زمانه «ابن فندق» شرایطی نابسامان از نظر سیاسی و کلامی بود. اما با این وجود او دارای شخصیتی متساهل، واقع‌گرا و به‌دوراز جانب‌داری بود (رضوی، ۱۳۹۲: ۶).

مؤلفه‌های تقریب در تاریخ‌نگاری ابن فندق

در مورد مؤلفه‌های تقریب می‌توان به عدم دشنام به فرد یا گروه مخالف عقیدتی، سیاسی و غیره، سب و لعن، وابسته نکردن اعمال و افعال پیروان مذاهب را به نام سران مذاهب از جمله مؤلفه‌های تقریبی در متون تاریخ‌نگاری اسلامی است. مؤلفه‌های زیر اختصاصاً در متن کتاب تاریخ «ابن‌فندق» آمده است که به مصادیق آن اشاره می‌شود.

بافت سیاسی ابوالحسن علی بن زید

- ذکر خاندان سادات و شیعیان

حضور خاندان‌های سادات و مریدان آنان در طول تاریخ، یکی از رموز اصلی گسترش اسلام و به تبع آن تشیع در مناطق ایران بوده است. مانند سکونت خاندان شیعی اشعری در شهر قم یا آل زبارة در بیهق. «ابن‌فندق» از خاندان‌هایی که در بیهق ساکن‌اند ابتدا از خاندان سادات این ناحیه مانند آل زبارة، بروقن و ... با نام «اقرالله تعالی و هر که بنان بیان او سادات لسان در شرح مناقب ایشان مستغرق گرداند، بل که مشکور السعی و الاثر و مرضی العیان و الخبر باشد و حق تعالی اقدام او را از ذلت و اقلام او را از خطا و شبهت و احلام او را از غوابت و ضلالت نگاه دارد و در دو جهان فرین خسار و ردیف ادبار نگردد» هم‌چنین «اصلش سعادت، فرعش سیادت، برگش رحمت و ثمره آن برکت است» یاد می‌کند و صفحاتی از کتاب خود را به ذکر انساب و احفاد آنان می‌پردازد (ابن‌فندق، بی‌تا: صص ۵۴-۶۵، ۲۵۳).

«ابن‌فندق» علاوه بر ذکر خاندان سادات، از خاندان‌های شیعیان نیز با احترام و تقدس یاد می‌کند. مانند الام السعید ابوعلی الفضل بن الحسن الطبرسی (همان، ص ۲۴۲).

- ذکر روایات و فضایل اهل بیت

اهل بیت علیهم السلام به عنوان حلقه وصل تمام مسلمانان در ادوار گذشته تاریخی بوده است. به استثنای برخی فرق به ظاهر اسلامی که دشمنی و ضدیتی با اهل بیت علیهم السلام داشتند؛ دیگر فرق و مذاهب اسلامی غیر شیعه احترام به اهل بیت علیهم السلام به عنوان نوادگان پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله را جایز می دانستند.

«ابن فندق» ضمن ارادت به خاندان اهل بیت علیهم السلام علی رغم اینکه غیر شیعی بودن او بیشتر است در جای جای کتاب خود این را نشان می دهد. او ضمن یک دوبیتی می گوید:

هر آن کس که جدش محمد بود   جهان را از او عز و سرمد بود
اگر سازد از قدر انگشتی   نگینش نشاید مگر مشتری
(ابن فندق: ۵۴).

«ابن فندق» در فصلی از کتاب که در مورد علمای بیهق است از ابوصالح شعیب بن ابراهیم بن شعیب البجلی نام می برد و در ادامه حدیثی از او نقل می کند که می گوید: «[او = ابوصالح شعیب] از محمد بن یحیی الذهلی ... او از علی بن ابی طالب علیه السلام نقل می کند که می گوید: اربع خصال هو اول هاشمی صلی و حج مع النبی علیه السلام و هو الذی کان لواء معه فی کل زحف و هو الذی صبر معه یوم المهراس و انصرف الناس و هو الذی غسله و ادخله قبره» (ابن فندق، بی تا: ص ۱۵۶). مدارای مذهبی نویسنده کتاب از ذکر این حدیث مشهود است. یا درجایی دیگر حدیثی از ابوعلی محمد بن سعدویه بیهقی نقل می کند که: «قال ابوعلی محمد هذا، نا ابوسعید ادريس بن الحسن الهاشمی قال اخبرنا عبدالمنعم بن ادريس عن عيسى بن موسى عن جعفر بن محمد الصادق عن آبائه بالتوالی عن النبی (ص) قال: ان المجلس الصالح لیکفر عن المومن الفی مجلس سوء» (ابن فندق، بی تا: ص ۱۵۹).

- ذکر مقابر سادات، نوادگان پیامبر صلی الله علیه و آله و اصحاب ائمه علیهم السلام

وجود مقابر اهل بیت علیهم‌السلام و اصحاب ایشان در شهرهای ایران یکی از دلایل رونق و گسترش تشیع بوده است. مقبره باشکوه ایشان در هر شهری نشان‌دهنده ارادت خاص اهالی آن منطقه به ایشان می‌باشد.

مذهب «ابن فندق» چه شیعه باشد و چه حنفی یا شافعی از صحابه پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم که در بیهق مدفون شده‌اند به نیکی یاد می‌کند و از واژه «رضی‌الله‌عنهم» استفاده می‌کند. که این امر احتمال اهل سنت بودن او را قوت می‌بخشد. وی در این راستا حدیثی از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نقل می‌کند که ایشان فرمودند: «ما احد من اصحابی یموت ببلده الا کان قائداً و نورا لهم یوم القیامه» (ابن فندق، بی‌تا: ۲۲). در میان آنان از قنبر، مولی حضرت علی علیه‌السلام نام می‌برد که مدتی در بیهق سکونت داشت و خاک آن در نیشابور است؛ ابورافع، مهلب بن ابی صفره، قطن بن عمرو بن الاهتم از دیگر صحابه مدفون در بیهق می‌باشند (ابن فندق، بی‌تا: ۲۵). هم‌چنین «ابن فندق» در اثر خود از آمدن یحیی بن زید بن علی بن حسین یاد می‌کند که در سال ۱۲۶ ق به بیهق آمد و در مسجد شادان که از نوادگان قنبر مولی حضرت علی علیه‌السلام بود فرود آمد و در همان صفحه از فرزند حضرت علی بن موسی‌الرضا، محمد بن علی نام می‌برد که برای زیارت پدر خود مدتی در بیهق به سر برده است. جالب است که او از شهادت حضرت علی بن موسی‌الرضا علیه‌السلام در سناباد طوس به دست مأمون یاد می‌کند (ابن فندق، بی‌تا: ۴۸).

احترام به مقدسات فریقین

احترام به مقدسات یکدیگر از مبانی نظری و پیش‌زمینه‌های اندیشه تقریب می‌باشد. عکس آن توهین به مقدسات یکدیگر آتش اختلاف و تفرقه را بیشتر فوران می‌کند. با بررسی منابع تاریخی و حدیثی پی به این نکته می‌بریم که ائمه اطهار علیهم‌السلام

و بزرگان مذاهب اسلامی از توهین و ناسزا به مقدسات مخالفان خود امتناع می-کردند.

«ابن فندق» از ذکر خاندان‌هایی که در بیهق ساکن هستند از خاندان ابوصفره یاد می‌کند و می‌نویسد: «ابوصفره از یمن بود و امیر یمن بود از جهت امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام در عهد خلافت وی». (ابن فندق، بی‌تا: ۸۳). این که «ابن فندق» اهل سنت و پیروی مذهب حنفی است و از حضرت علی (علیه السلام) با عنوان «ابن فندق» یاد می‌کند نوعی احترام به مقدسات مذهب مخالف خود است. یا در جایی دیگر اشعاری از امام ابوعلی الفضل بن الحسن طبرسی می‌آورد با این بیت:

الحق بحق المصطفی و وصیه و سبطیه و السجاد ذی الثنات

(ابن فندق، بی‌تا: ۲۴۲).

نصرت و یاری اصحاب امام مطلبی شافعی رحمه الله از فرزندان سید ابوعبدالله المحدث و منطق آنان این بود که حسن بزرگ‌تر از حسین بود، نقابت به فرزندان حسن اولی‌تر از فرزندان حسین است (ابن فندق، بی‌تا: ۵۶). او حتی در بحث خاندان‌هایی از اولاد صحابه پیامبر ﷺ، مانند عماریان (از اولاد قیس بن سعد بن عباده خزرجی)، حاتمیان (اولاد اسامه بن زید بن حارثه) از لفظ «رضی الله عنه» استفاده می‌کند (ابن فندق، بی‌تا: ۱۲۴-۱۲۲).

ابن فندق از اسمعیل بن عباد وزیر دولت آل بویه با عنوان «صاحب الجلیل کافی الکفات» که مذهب عدل و توحید داشت نام می‌برد (ابن فندق، بی‌تا: ۱۳۵).

نتیجه

«ابن‌فندق» از مورخان و دانشمندان به نام قرون میانه تاریخ ایران سهم بسزایی در فرهنگ و تمدن ایرانی- اسلامی داشته است. هم از حیث ارائه گزارش‌هایی در خصوص چگونگی فتوحات توسط سپاهیان اعراب، مدفن صحابه در بیهق و هم چنین با بررسی منابع تاریخ‌نگارانه آن‌ها، می‌توان به اطلاعات متقن و قابل‌توجهی در زمینه تقریب دست یافت. بر این اساس مهم‌ترین ویژگی تاریخ‌نگاری این مورخ عدم تعصب در ذکر رویدادها و حوادث مربوط به مذهب مخالف خود و ذکر اخبار و اتفاقات مربوط به فرقه تشیع می‌باشد. مقاله حاضر مؤلفه‌های تقریب را در گزاره‌هایی مانند احترام به مقدسات فریقین، ذکر اخبار و روایات تشیع، خاندان سادات و ... را طبقه‌بندی کرده است.

منابع

۱. ابن فندق، ابوالحسن علی بن زید بیهقی (۱۴۱۰)، *لباب الانساب*، قم، مکتبه آیت الله المرعشی.
۲. ابن فندق، ابوالحسن علی بن زید بیهقی (بی تا)، *تصحیح و تعلیقات احمد بهمنیار*، تهران، کتابفروشی فروغی.
۳. آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، (۱۳۹۱)، *طبقات اعلام الشیعه*، بیروت، دارالکتب العربی.
۴. حضرتی، حسن (۱۳۹۰)، «*ابن فندق و تاریخ شناسی*»، مجله پژوهش های علوم تاریخی، شماره ۱، صص ۳-۵۶.
۵. حموی، یاقوت (۱۹۹۳)، *معجم الادباء*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۶. خوافی، احمد (۱۳۴۱)، *مجمعل فصیحی*، تصحیح و تحشیه محمود فرخ، مشهد، انتشارات باستان.
۷. رضوی، سید ابوالفضل (۱۳۹۱)، *فلسفه انتقادی تاریخ*، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۸. رضوی، سید ابوالفضل (۱۳۹۲)، «*جایگاه بیهق در تاریخ نگاری محلی باتکیه بر رهیافت فرهنگی- اجتماعی ابن فندق*»، پژوهش نامه تاریخ های محلی ایران، شماره ۳.
۹. روزنتال، فرانتس (۱۳۶۵)، *تاریخ تاریخ نگاری در اسلام*، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.
۱۰. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۹۳)، *تاریخ در ترازو*، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

۱۱. عالم زاده، هادی و سجادی، سید صادق (۱۳۸۶)، *تاریخ‌نگاری در اسلام*، تهران: انتشارات سمت.
۱۲. گیب، همیلتون (۱۳۹۴)، *تاریخ‌نگاری در اسلام (مجموعه مقالات)*، تهران: نشر گستره.
۱۳. هادی، یوسف (۱۳۸۳)، «مدخل بیهق» *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر: کاظم موسوی بجنوردی، تهران: انتشارات دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.

